

İmran ŞİXƏLİYEV

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun doktorantı

Ünvan: Bakı, H.Cavid pr., 31

email: imranshikhaliyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏQAMLARININ QOHUMLUQ MÜNASİBƏTİ

***Xülasə:** Azərbaycan məqamları arasında qohumluq münasibətləri mövcuddur. Bu münasibət qanunauyğun şəkildə qurulur. Məqamların qohumluq münasibətlərini dörd dərəcədə qruplaşdırmaq olar.*

***Açar sözlər:** Muğam, şöbə, məqam, modulyasiya, integrasiya*

Son zamanlar respublikamızda muğamların inkişafı üçün dövlət dəstəyi ilə mühüm tədbirlər keçirilməkdədir. Bir neçə beynəlxalq muğam simpoziumlarının və muğam müsabiqələrinin təşkil olunması ölkəmizdə muğamların təbliğini daha da genişləndirməklə yanaşı Azərbaycanı dünyada muğam ölkəsi kimi tanıtdırır.

Azərbaycan məqamlarının qohumluq münasibətləri haqqında professor M.İsmayılov hələ keçən əsrin 70-ci illərində bir sıra elmi məqalələri ilə çıxış etmişdir. Məqalələrin birində professor yazır: “Ən sadə xalq mahnılarından başlamış böyük həcmli və mürəkkəb quruluşlu muğamlara qədər, bütün musiqi janrlarımızda demək olar ki, məqam-tonallıq dəyişmələrinə təsadüf olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxhissəli Azərbaycan muğamlarında şöbələrin ardıcılışması mexaniki bir yol ilə olmur; bu iş muğamın daxili inkişafı ilə, onun musiqi dramaturgiyası ilə əlaqədardır [6, s. 49]. Sonra professor qeyd edir ki, “Xalq musiqimizdə məqam-tonallıqların dəyişməsi – onların bir-birini əvəz etməsi bu məqamların qarşılıqlı münasibəti ilə əlaqədar olaraq, müəyyən qayda qanunlar üzrə əldə edilir” [6, s. 49]. M.İsmayılov Azərbaycan məqamlarının qohumluq münasibətini araşdırarkən əsasən rast – şur – segah məqamları üzərində dayanır. Burada o major-minor məqamları ilə Azərbaycan məqamları arasında paralel apararaq belə bir nəticəyə gəlir: “Məlum olduğu kimi major-minor məqamlarının paralelliyi, onların müəyyən münasibəti ilə müəyyənləşdirildiyi kimi (majorun paraleli kiçik tersiya aşağı olan minor; minorunku isə kiçik tersiya yuxarı major) rast, şur, segah məqamlarının da paralel vəziyyətdə olması, onların qarşılıqlı münasibətləri ilə əlaqədardır” [6, s. 56].

Bizim işimizdə görkəmli alimin toxunduğu məsələ daha da geniş şəkildə – bütün Azərbaycan məqamları arasındakı münasibətlər miqyasında araşdırılacaq. Azərbaycan muğam sistemində yönəlmə və modulyasiya prinsiplərinin işimizin əsas predmetlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq istərdik ki, bu terminlərin bir daha izahını verək və bunların muğam sisteminə uyğunluğunu təhlil edək.

Əsası dahi Üzeyir bəy tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan musiqisinin məqam nəzəriyyəsiindən bəhs edən “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” elmi əsərində alim bu əsərin tarixi əhəmiyyətini qeyd edərkən yazır: “Mənim bu əsərim Azərbaycan xalq musiqisinin əsas cəhətlərini öyrənmək üçün nəzəri bir vəsait və Azərbaycan məqamla-

rı əsasında musiqi yazan bəstəkarlara yaradıcılıq köməyidir” [1, s. 12]. Azərbaycan muğamlarının inteqrasiya xüsusiyyətləri daha çox xalq musiqisi ruhunda yazan bəstəkarlar üçün daha önəmli olduğunu nəzərə alaraq bütün musiqi nümunələri eyniadlı muğamlara əsaslanan məqamlar üzərində qurularaq bizim tərəfimizdən sistemləşdirilmişdir. Bu işimizdə mövzunun mahiyyətini tam açıqlamaq üçün yeddi əsas məqamın əsaslandığı muğamlar, onları əmələ gətirən şöbələr ardıcılıqla təhlil olunacaq və bu şöbələr vasitəsilə muğamlar arasında yaranan əlaqələr araşdırılacaq.

Azərbaycan muğamlarına əsaslanan eyniadlı əsas məqamların bir-birinə mümkün olan inteqrasiyasını əks etdirən cədvəli təqdim edək. Burada hər bir məqam fərqli rənglərlə qeyd olunmuşdur. Rəngli sütundan ayrılan qollar, digər məqamlara olan inteqrasiyanı bildirir. Tünd (yaşıl) və daha böyük şriftlə qeyd olunan not adları məqamın əsas səssirasını göstərir.

Sol	Lya	Si	Sol	Re	Do - Mi b	Re
Rast	Şur	Segah	Bayatı Şiraz	Şüştər	Humayun	Çahargah
						Lya
						Si b
				Si	Si	
				Do	Humayun	Do
						Do #
					Re	Şur
Re			Re	Re	Şüştər	Re
			Re	Re	Çahargah	Re
			Re	Segah		Re
			Mi b	Humayun		
Mi	Şur	Mi		Mi b	Mi b	Mi b
Mi	Segah		Mi	Mi	Mi	Mi
			Fa	Çahargah		
			Fa	Şüştər		
Fa#	Segah	Fa#	Fa#	Fa#	Fa#	Fa #
		Sol				
Sol	Rast	Sol	Sol	Sol	Sol	Sol
Sol	B.Şiraz	Sol	Sol	Sol	Sol	Sol
			Sol #	Segah		Sol

		Lya	Segah										
Lya	Şur	Lya	Şur	Lya	Şur	Lya	Şur,	Lya	Şur	Lya	Şur	Lya	Çahar-gah
						Lya	Huma-yun						
				Si b	B.Şiraz	Si b	B.Şiraz	Si b	B.Şiraz	Si b	B.Şiraz	Si b	B.Şiraz
Si	Segah	Si	Segah	Si	Segah,	Si	Segah	Si	Segah	Si	Segah	Si	Segah
Si	Şur			Si	Çahar-gah,	Si	Çahar-gah						
				Si	Şur	Si	Şüştər						
		Do	Ş.Şiraz										
Do	Rast	Do	Rast	Do	Rast	Do	Rast,						
Do	Huma-yun	Do	Huma-yun	Do	Huma-yun	Do	Huma-yun						
Re	Rast			Re	Rast								
				Re	B.Şiraz							Do #	
				Re	Çahar-gah								
		Re	Şur	Re	Şur								
Re	Şüştər	Re	Şüştər	Re	Şüştər	Re	Şüştər					Re	
Re	B.Şiraz					Mi b							
Mi		Mi	Şur	Mi	Şur	Mi	Şur						
				Mi	B.Şiraz								
		Mi	Segah	Mi		Mi	Segah						
Fa		Fa	Rast	Fa									
				Fa #	Çahar-gah								
		Sol		Sol									
				Lya									

Qərb musiqi nəzəriyyəsində tonallıqların qohumluq münasibətləri yaxınlıq dərəcələrinə görə qruplara bölünür. Burada onların qohumluq dərəcələri əsasən açar işarələrinin fərqi görə (harmonik vəziyyətin yaratdığı çox işarə fərqli tonallıqları nəzərə almasaq) qeyd olunur. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan məqamlarında qohumluq dərəcələri açar işarələrinə görə deyil, muğamlara daxil olan fərqli istinad pərdəli və fərqli məqam əsaslı şöbələr bir-biri ilə münasibətləri əsasında təyin olunmalıdır. Bu baxımdan, bizim işimizdə məqamlar arasında qohumluq dərəcələri aşağıdakı şəkildə qeyd olunacaq:

1. Hər hansı muğamı təşkil edən şöbələr məqamları muğamın əsas məqamına birinci dərəcəli qohum məqamlar hesab olunur. Məsələn, sol mayəli Rast muğamını təşkil edən şöbələrədən olan “Hüseyni” şöbəsi kvarta yuxarı rast məqamına əsaslanırsa, onda sol mayəli rast məqamı ilə do mayəli rast məqamı birinci dərəcəli qohum məqam sayıla bilər. Yaxud sol mayəli Rast muğamının şöbələrədən olan “Şikəsteyi-fars” böyük

tersiya yuxarı segah məqamına əsaslanırsa, onda sol mayəli rast məqamı ilə si mayəli segah məqamı birinci dərəcəli qohum məqamlar sayıla bilər.

2. Əgər muğamın mayə şöbəsi, hər hansı digər muğamı təşkil edən şöbələrdən biri ilə eyni məqam əsaslıdırsa və yaxud muğamın hər hansı şöbəsi digər muğamın mayə şöbəsi ilə eyni məqam əsaslıdırsa, onda o muğamların əsasını təşkil edən məqamlar ikinci dərəcəli qohum məqamlar sayıla bilər. Məsələn, sol mayəli Rast muğamında olan mayə şöbəsi ilə re mayəli Bayatı-Şiraz muğamının “Xavəran” şöbəsinin məqam əsasları eyni olduğundan sol mayəli rast ilə re mayəli bayatı-şiraz məqamı ikinci dərəcəli qohum məqamlar sayıla bilərlər. Başqa bir nümunə kimi si mayəli segah məqamı ilə fa diyez mayəli çahargah məqamını göstərmək olar. Burada Segah muğamının “Manəndi Hasar” şöbəsi ilə Çahargah muğamının mayə şöbəsi eyni məqam əsaslı olduğu üçün bu məqamlar da ikinci dərəcəli qohum məqamlar kimi qəbul oluna bilərlər.

3. Əgər hər hansı muğamı təşkil edən şöbələrdən biri, hər hansı digər muğamın şöbələri ilə eyni məqam əsaslıdırsa, onda o muğamların əsasını təşkil məqamlar üçüncü dərəcəli qohum məqamlar sayıla bilər. Məsələn, sol mayəli Rast muğamında olan “Hüseyni” şöbəsi ilə sol mayəli Bayatı-Şiraz muğamında olan “Xavəran” şöbələrinin məqam əsasları eyni olduğundan sol mayəli rast ilə sol mayəli bayatı-şiraz üçüncü dərəcəli qohum məqamlar sayıla bilərlər.

4. Əgər modulyasiya zamanı keçid birbaşa deyil, üçüncü və ya dördüncü şöbənin vasitəsi ilə baş verirsə, onda ilk və son məqamlar dördüncü dərəcəli qohum məqamlar sayıla bilərlər. Məsələn, do mayəli çahargah məqamından do diyez mayəli bayatı-şiraz məqamına keçmək üçün **“Mayeyi Çahargah” = “Manəndi Hasar” – “Manəndi muxalif” = “Mayeyi bayatı Şiraz”** sxemindən istifadə etdikdə, burada “Manəndi muxalif” şöbəsi keçid rolunu oynayır.

Bundan başqa qanunauyğun məqam planı qurub istənilən məqamlara keçid etmək mümkündür. Bu zaman modulyasiyalar kortəbii şəkildə deyil, müəyyən qanunauyğun plan əsasında baş verməlidir. Lakin biz öz işimizdə planlı modulyasiyadan istifadə etməyəcəyik.

Azərbaycan məqamlarının qohumluq münasibətlərinin araşdırılmasından bir çox nəticələr əldə ediləcək ki, onların hər biri xalq musiqi nəzəriyyəsinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq.

■ Tədqiqatımızdan irəli çıxan nəticələrin əsasında xalq musiqimizdə də “modulyasiya”-nı tətbiq edərək muğam şöbələri vasitəsilə bir muğamdan digər muğama keçmək olacaq ki, bu üsul da muğam ifaçılarına daha sərbəst melodik dönmələr etmələrinə imkan verməklə muğamlarımızın daha da rəngarəng ifasına şərait yaradacaq.

■ Muğamlar arasında qohumluq əlaqələri müəyyənləşdiriləcək və bu əlaqə Avropa musiqi sistemindəki qohum tonal prinsiplərinə uyğun olaraq tənzimlənəcək.

■ Azərbaycan məqamları əsasında əsər yazan bəstəkarlar tədqiqatlarımızdan bəhrələnərək müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında əsərlərində daha çox muğam – məqam rəngarəngliyi yarada biləcəklər.

■ Gələcəkdə Azərbaycan musiqisinin milli harmoniyası yazılıb qəbul olunan-dan sonra, harmoniya elminin əsas bölmələrindən olan “Yönəlmə və modulyasiya” bölməsində tədqiqatımızın nəticələri əsas götürülə bilər.

■ Tədqiqatımızda araşdırılan “muğamların inteqrasiya xüsusiyyətləri” bölümünə əsasən, yeni muğamlar yarana bilər ki, bu da beynəlxalq musiqi aləmində “Azərbaycan muğamları” terminini daha da əsaslandıracaq.

Beləliklə, təqdim etdiyimiz cədvəldə Azərbaycan musiqisində olan və dahi Üzeyir bəyin tərtib etdiyi yeddi əsas məqama əsaslanan eyniadlı muğamların tərkibini araşdıraraq məqamlar arasında qohumluğu məsələlərinə müəyyən aydınlıq gətirdik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalq musiqi nümunələrində əsasən I dərəcəli qohum məqamlara modulyasiya və yönəlmələrin şahidi oluruq. Digər dərəcədə olan modulyasiya və yönəlmələrdən daha çox xalq musiqisi ruhunda yazan bəstəkarlar öz yaradıcılıqlarında istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıbəyov Ü. Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. B.: Yazıçı, 1985, 151 s.
2. Hacıbəyov Ü. Ə. Seçilmiş əsərləri. B.: Yazıçı, 1985, 650 s.
3. Hacıbəyov Ü. Ə. Azərbaycan türk musiqisi haqqında // “Na rubeje vostoka” jurnalı № 3, 1929. Ruscadan tərcümə edilmiş və yenidən işlənmiş versiyası URL: <http://www.musicacademy.edu.az/tarikh/virtual-muzeyi/129-yaradiciligi/elmi-meqaleler/496-m%C9%99qal%C9%995.html>
4. Həsənova C. İ. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında milli musiqinin nəzəri əsasları B.: Mars-print, 2009, 320 s.
5. Həsənova C. İ. Azərbaycan musiqisinin məqamları. B.: Elm və təhsil, 2012, 231 s.
6. İsmayılov M. C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik öçerklər. B.: Elm, 1991, 117 s.
7. İsmayılov M. C. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. B.: Işıq, 1984, 100 s.
8. İsmayılov M. C. Azərbaycan xalq məqamlarının qohumluq münasibəti haqqında / “АГК им. У. Гаджибекова. Ученые записки, серия XIII № 9, 1972 , с. 5-43
9. Zöhrabov R. F. Muğam. B.: Az.Dövlət nəşriyyatı, 1991, 218 s.
10. Zöhrabov R. F. Çahargah muğam dəstgahının nəzəri əsasları. B.: 2000, 130 s.
11. Zöhrabov R. F. Rast muğam dəstgahının nəzəri əsasları. B.: 2002, 146 s.

Имран ШЫХАЛИЕВ

Докторант Института архитектуры
и искусства НАНА

РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛАДОВ

Резюме: В представленной статье раскрываются родственные взаимосвязи в азербайджанских ладах (на основе выявления общих закономерностей строения ладов). Степень родства азербайджанских ладов позволяет нам систематизировать и объединить их в четыре группы.

Ключевые слова: Мугам, раздел, лад, модуляция, интеграция

İmran SHIXALIYEV

Doctoral student of the Institute of Architecture and Art of ANAS

RELATIONSHIP OF AZERBAIJANI MODES

Summary: *There is a native relationship in the Azerbaijani modes. These relationships are formed legitimately. The native relations of Azerbaijan modes can be united into four groups.*

Keywords: *Mugham, section, mode, modulation, integration*

Rəyçilər: sənətşünashq üzrə elmlər doktoru, professor Sevil Fərhadova
AMK-nın dosenti Rasim Quliyev